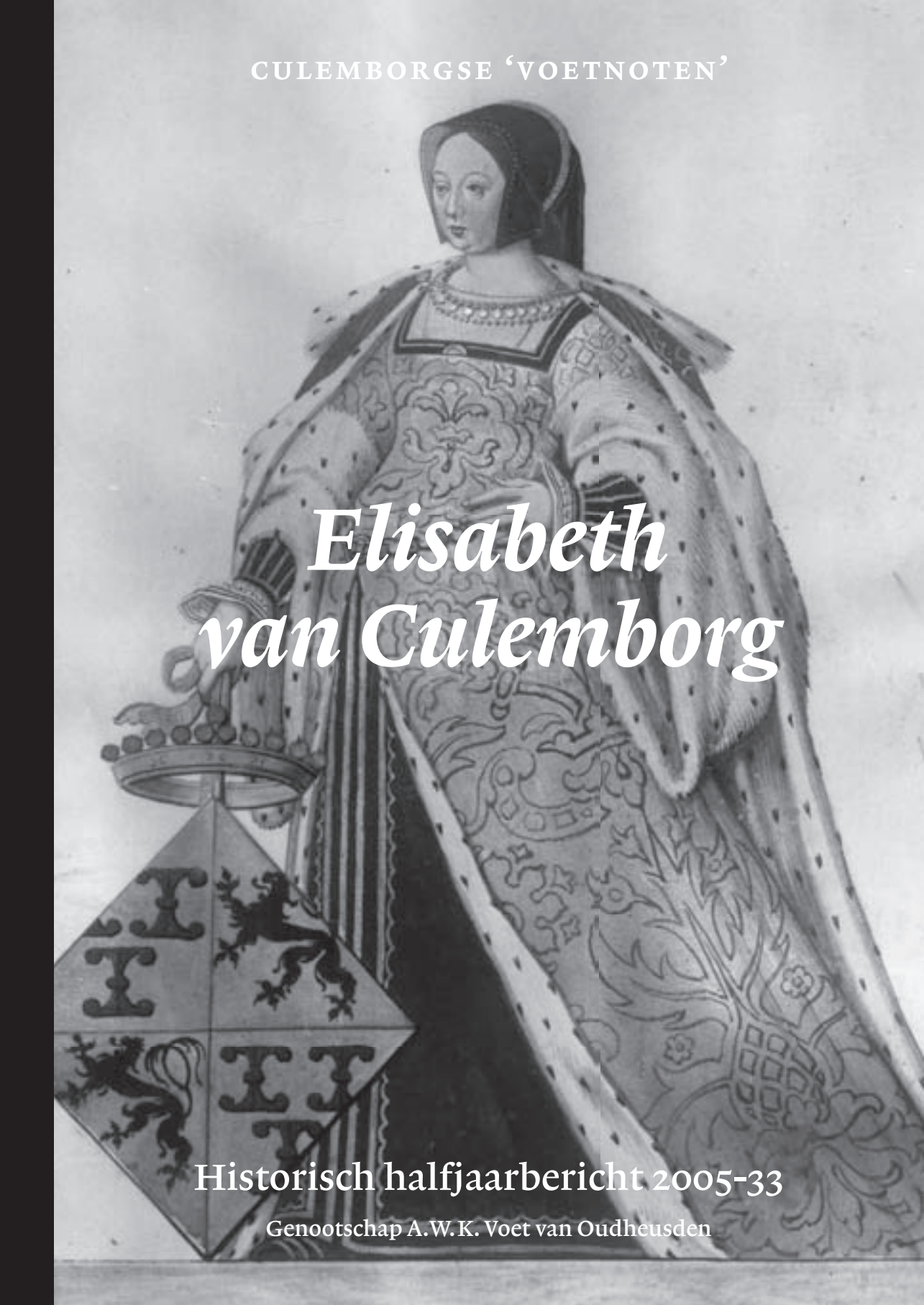

CULEMBORGSE 'VOETNOTEN'

*Elisabeth
van Culemborg*

Historisch halfjaarbericht 2005-33

Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden

Culemborgse Voetnoten,
nummer 33

ISSN: 0929-1334
december 2005

Een uitgave van
'Het Genootschap A.W.K.
Voet van Oudheusden'
Opgericht 14 oktober 1937

Redactie

J.G. Borggreve,
Y.E. Jakobs-Lommers
en H.L.F. Lägers
(eindredactie).

Redactieadres

Mw. Y.E. Jakobs-
Lommers
Kattenstraat 10
4101 BM Culemborg
e-mail: yvonne.jakobs@
planet.nl

Vormgeving

Hans Bassa (Studio Bassa)

Drukwerk

Jacobs Repro, Culemborg

Secretariaat Genootschap

Dhr. J.G. Borggreve
Vanghoutstraat 1
4105 HE Culemborg
e-mail: voetsecretariaat-
@planet.nl
website: www.voetvan-
oudheusden.nl

Girorekening

50 23 582 t.n.v. Het
Genootschap A.W.K.
Voet van Oudheusden
De contributie bedraagt
€ 12,50 per jaar. Een (vrij-
willige) extra bijdrage
stelt het bestuur bijzon-
der op prijs.

Omslag

Elisabeth van Culemborg

Redactioneel

Op 9 december jl. was het 450 jaar geleden dat Elisabeth van Culemborg overleed, zittende in haar stoel in de grote zaal van het kasteel van Culemborg. Zij bereikte de, zeker voor die tijd, zeer hoge leeftijd van 80 jaar. Elisabeth was de laatste van haar geslacht die Culemborg in bezit had. Ze werd opgevolgd door de kleinzoon van haar zuster Anna, Floris van Pallandt. Vlak voor haar dood, op 21 oktober 1555, was de heerlijkheid Culemborg door keizer Karel V verheven tot een graafschap. Floris van Pallandt werd door deze verheffing de eerste graaf van Culemborg.

De tentoonstelling over het leven van Vrouwe Elisabeth, die op dit moment in het naar haar vernoemde Museum Elisabeth Weeshuis wordt gehouden, was voor de redactie van de Culemborgse Voetnoten reden om aandacht te besteden aan het kasteel waar Elisabeth gedurende een groot deel van haar leven heeft gewoond. Bella Sangster neemt, onder meer aan de hand van de zogeheten rentmeestersrekeningen, een kijkje binnenin het kasteel van Culemborg. Vervolgens geeft Erik Weber zijn visie op de ouderdom van dit reeds lang uit het stadsbeeld verdwenen bouwwerk. Werd het in de 14de eeuw gebouwd – als opvolger van een ouder, ten westen van de stad gelegen kasteel – of dateert het in eerste aanleg al uit de 13de eeuw? Zeker is dat over deze kwestie het laatste woord nog niet is gezegd.

Een kijkje in de keuken van het Culemborgse kasteel

Op 9 december 1555 overleed Elisabeth van Culemborg op 80-jarige leeftijd. Volgens de overlevering stierf zij in haar stoel in de grote zaal van het kasteel van Culemborg. Op dit kasteel bracht zij de laatste jaren van haar leven door. Ze woonde hier vrijwel permanent sinds de dood van haar tweede echtgenoot Anthonis van Lalaing in 1540. Elisabeth leefde in een tijd die gezien wordt als een overgangperiode. De wereld om haar heen was aan het veranderen. Het rijke Habsburgse hof zorgde voor een impuls aan kunst en cultuur, keizer Karel v was bezig met het samenvoegen van de diverse gewesten tot de Nederlanden, en het katholieke geloof stond onder zware druk van het opkomende protestantisme. De ‘donkere’ middeleeuwen liepen ten einde. Ook voor het geslacht Van Culemborg kwam er een einde aan een tijdperk. Daar Elisabeths beide huwelijken kinderloos waren gebleven, kwam Culemborg aan haar achterneef Floris van Pallant, en daarmee aan een nieuwe dynastie.

Van het kasteel waar Elisabeth een groot deel van haar leven heeft doorgebracht, is helaas niet veel meer bewaard. Een stuk muur en een aantal ondergrondse resten zijn alles wat er fysiek van over is. Voor onze beeldvorming over het kasteel zullen we het moeten hebben van andere informatie. Gelukkig zijn er enkele bronnen die ons helpen te ontdekken hoe het kasteel eruit zou kunnen hebben gezien.

Speuren naar informatie

De Stichting Kasteeltuin Culemborg is de afgelopen jaren bezig geweest met archeologische opgravingen op het voormalig kasteelterrein. Het intekenen van de sporen heeft een plattegrond van de fundamenten van het kasteel opgeleverd. Aan deze fundamenten is een voorlopige datering gegeven. Zodoende is er niet alleen inzicht verkregen in de grondvorm van het kasteel, maar is er ook een aanknopingspunt voor

Gebrandschilderd raam op het hoogkoor van de Sint Catharinakerk in Hoogstraten, met de afbeelding van Anthonis van Lalaing en Elisabeth van Culemborg die het H. Oliesel ontvangen. Glazenier Antoon Evertz. (1533).

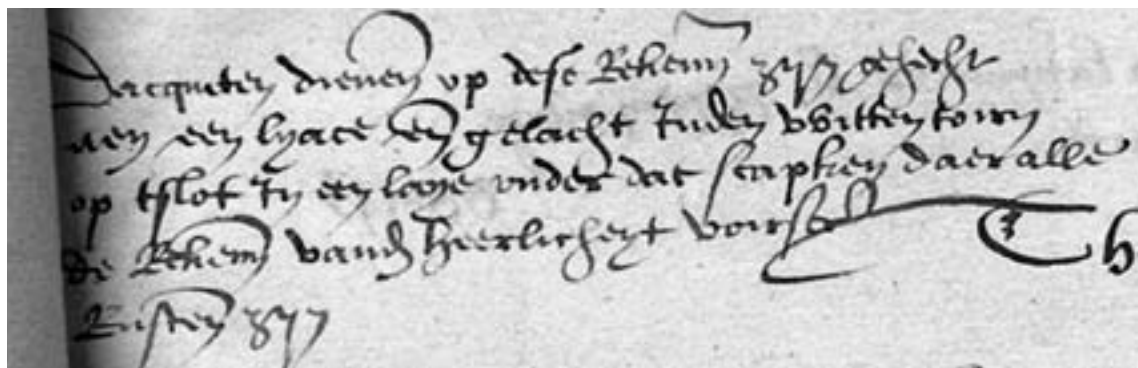
de bouwgeschiedenis. Het artikel van Erik Weber laat zien dat met het nauwkeurig analyseren van de bodemvondsten nog meer geheimen onttrafeld kunnen worden.

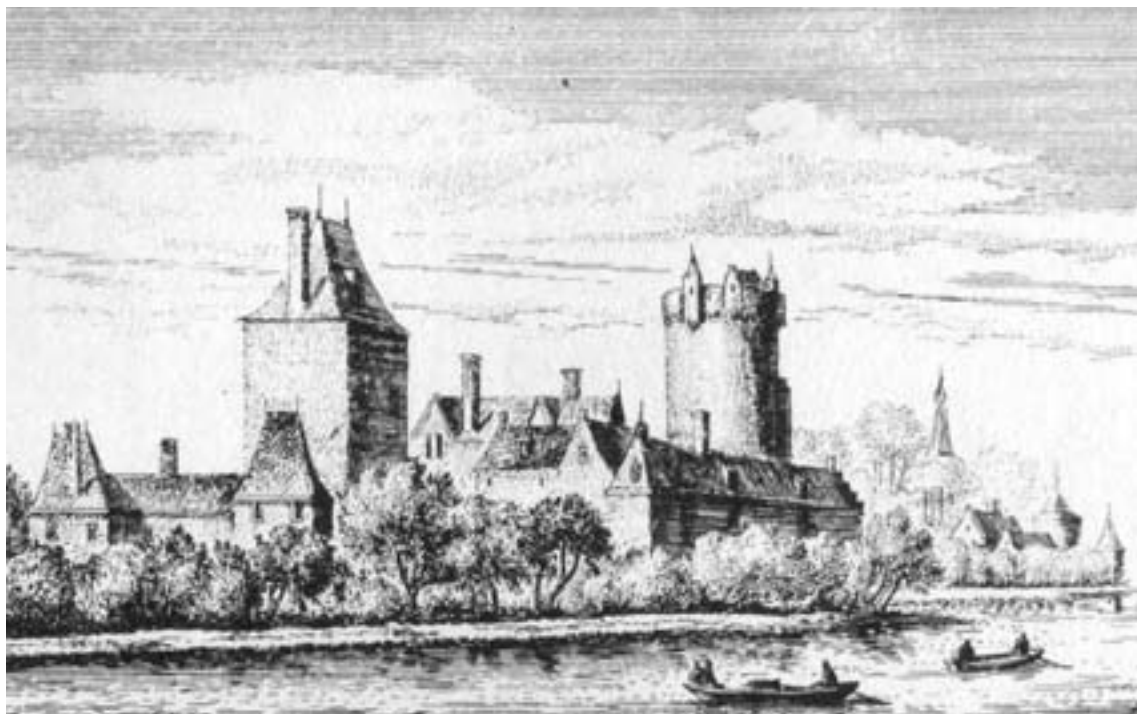
In de loop van de eeuwen zijn er meerdere afbeeldingen van het kasteel gemaakt. Hoewel ze niet allemaal even betrouwbaar en gedetailleerd zijn, geven ze toch een indruk hoe het kasteel er boven de grond moet hebben uitgezien. Waar bepaalde ruimtes binnen het kasteel waren gesitueerd, valt er helaas niet uit op te maken.

Een belangrijke bron bij het onderzoek naar het kasteel van Culemborg zijn de zogenaamde rentmeestersrekeningen. Hierin werden, soms heel gedetailleerd, de inkomsten en uitgaven met betrekking tot het kasteel en de heerlijkheid Culemborg bijgehouden. In de loop van de tijd verschoof het accent echter van soms heel persoonlijke en gedetailleerde betalingen, zoals de aankoop van sieraden en kleding, naar grotere uitgaven, zoals het onderhoud van dijken, (water)wegen etc. Waarschijnlijk werden deze kleine uitgaven elders wel vastgelegd in andere rekeningen, maar deze laatste zijn helaas verloren gegaan. Hetzelfde geldt voor de rentmeestersrekeningen, waarvan de oudste uit 1358 dateert; ook deze zijn niet allemaal bewaard gebleven. De rentmeestersrekeningen die wel behouden bleven, zijn trouwens niet alle even volledig en uitgebreid: soms zijn alleen de uitgaven of de inkomsten bewaard. Daar komt nog bij dat de omschrijvingen in de rekeningen voor ons als moderne lezer niet altijd even duidelijk zijn, en vaak blijft het gissen wat men precies bedoelde. De rekeningen hadden immers uitsluitend tot doel om de inkomsten en uitgaven te verantwoorden.

Een andere belangrijke bron zijn de uit de 16de eeuw daterende boedelinventarissen. Deze inventarissen geven soms zeer gedetailleerd weer wat zich in de diverse vertrekken van het kasteel bevond, maar helaas vermeldde men niet waar deze ruimtes waren gesitueerd. Meestal blijft het bij vermoedens. Informatie over de persoonlijke bezittingen van Elisabeth is terug te vinden in haar testamenten met bijbehorende bijlagen, hoewel we hierin weinig te weten komen over het kasteel zelf.

Een post uit de rentmeestersrekening van 1553.

Het kasteel

De oudste vermelding van een kasteel te Culemborg dateert uit 1281. Sommige onderzoekers zijn van mening dat het kasteel waar Elisabeth gewoond heeft – gelegen aan de oostkant van Culemborg, tegenover het huidige Voorburg – identiek is aan dit in 1281 genoemde kasteel, anderen daarentegen denken dat het in 1281 vermelde kasteel ergens ten westen van de stad moet worden gesitueerd. Voor beide visies zijn goede argumenten aan te dragen en de discussie erover duurt dan ook nog steeds voort. Als er in dit artikel sprake is van ‘het kasteel’, zal het steeds gaan om het kasteel aan de oostkant van de stad.

Het kasteelterrein bestaat uit een drietal onderdelen: de opperhof, de nederhof en het bouwhuis (de boerderij). Hoewel de grote lijnen van de plattegrond aardig zichtbaar beginnen te worden, is er nog veel onduidelijk. Toekomstig onderzoek zal mogelijk meer gedetailleerde gegevens opleveren. Hier zal alleen in grote lijnen iets over de bouwgeschiedenis van de opperhof en de bewoners van het kasteel verteld worden.

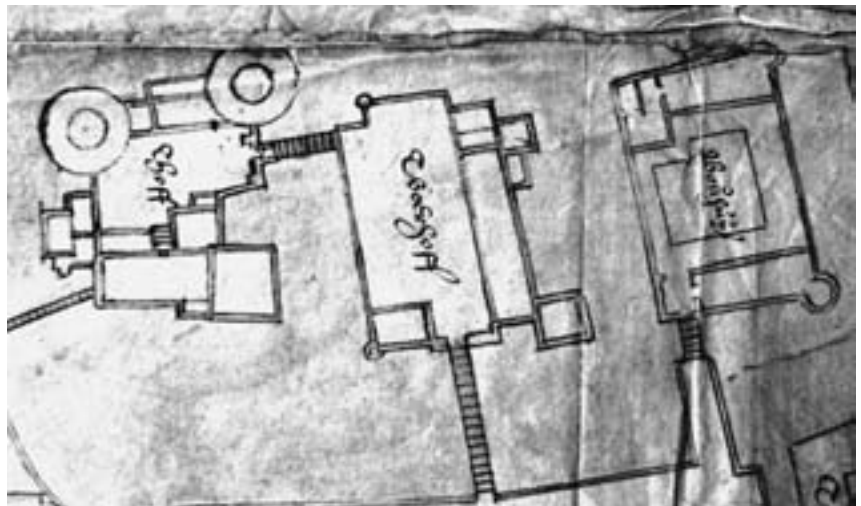
De opperhof bestaat uit een onregelmatige vijfhoek met een ronde toren (de zogenaamde Witte Toren). Later zijn hier nog een vierkante toren en een lage ronde toren aangebouwd. Volgens de kroniek van Zweder van Culemborg zou de vierkante toren bekostigd zijn uit het losgeld dat betaald werd voor een aantal Utrechtse burgers die Johan II

‘Het Kasteel te Kuilenburg tegens zynen vierkantige Toren te zien, gesticht in ’t Jaer 1281 door d’Heer van Boesekum, aldus aen te zien geweest in den Jare 1620’. Ets van Abraham Rademaker uit 1725.

gevangen had genomen. Uit de rekeningen valt dit echter niet te achterhalen. Er komen wel bouwposten in voor, maar Johan II (1347-1377) liet ook bouwwerkzaamheden verrichten aan andere kastelen die hij in bezit had: het kasteel Maurik en het 'Nye Huys' te Culemborg. Helaas vermeldde de schrijver van de rekeningen er in de meeste gevallen niet bij aan welk kasteel de werkzaamheden werden verricht.

De familie Van Culemborg verwierf ook elders belangrijke goederen. Een van de manieren waarop ze dit bereikt heeft, was via huwelijkspolitiek. Opeenvolgende generaties slaagden erin om goede huwelijken af te sluiten, waardoor niet alleen de omvang van hun bezit toenam, maar ook hun status. Een voorbeeld van deze politiek is het huwelijk dat Johan I van Culemborg (1309-1321) sloot met zijn tweede vrouw Perenele van Abcoude. Zijn eerste vrouw Margaretha van Maurik had bij haar huwelijk met Johan I al het kasteel Maurik ingebracht. Nadat Margaretha was overleden, trouwde Johan I met Perenele, de dochter van Zwerder van Abcoude. Opmerkelijk is dat in de huwelijkse voorwaarden de bepaling werd opgenomen dat eventuele kinderen uit deze verbintenis het kasteel van Culemborg zouden erven. Johan I vond zijn tweede huwelijk dus kennelijk zo belangrijk dat hij het voornaamste erfdeel, het kasteel van Culemborg, met voorbijgaan van zijn oudste zoon Hubert aan zijn zoon uit zijn tweede huwelijk wilde nalaten! Waarschijnlijk werd ten behoeve van de kinderen uit zijn eerste huwelijk het Nye Huys gebouwd, dit als compensatie voor het feit dat zij geen aanspraken meer konden maken op het kasteel. Aldus verkreeg de oudste zoon uit het eerste huwelijk van Johan I, Hubert IV (1321-1347), het Nye Huys, en de oudste zoon uit het tweede huwelijk het kasteel van Culemborg. Niet lang voor zijn dood kocht Hubert IV het kasteel echter terug van zijn halfbroer en zo kwam het kasteel weer in handen van de stamhouder

Grondplan van het kasteel uit ca. 1650, met van links naar rechts de opperhof, nederhofen het bouwhuis. Detail uit het plan tot versterking van de stad.

van de familie. In de stadsmuur achter het voormalige weeshuis zijn nog sporen van dit Nye Huys terug te vinden, welke in een vorige *Voetnoot* (nummer 28) uitvoerig zijn beschreven door de bouwhistoricus H. Hundertmark.

Elisabeth van Culemborg

Elisabeth was de oudste dochter van Jasper van Culemborg en Johanna van Bourgondië. Haar grootvader Gerard II van Culemborg (1452-1480) was gehuwd met de erfdochter van Buren, Elisabeth van Buren. Jasper erfde via zijn moeder van zijn oudoom Frank van Borssele onder andere Hoogstraten, Borssele en Sint Maartensdijk. Jasper op zijn beurt huwde met de dochter van één van de bastaardzonen van de Bourgondische hertog Philips de Goede. Jasper en Johanna kregen behalve Elisabeth nog een aantal kinderen, maar doordat al hun zonen op jonge leeftijd stierven, werd Elisabeth de erfdochter. In 1502 huwde zij met Johan van Luxemburg. Nog geen twee jaar later stierf haar vader en werd Elisabeth vrouwe van Culemborg. Na het overlijden van Johan van Luxemburg in 1508 trad zij een jaar later met een andere Habsburgse hoveling in het huwelijk: Anthonis van Lalaing.

Doordat haar ouders veelvuldig verkeerden aan het Bourgondisch-Habsburgse hof, kwam Elisabeth al vroeg in haar jeugd in aanraking met de daar heersende pracht en praal. Haar familie woonde afwisselend in hun kasteel te Hoogstraten en hun huizen te Mechelen en Brussel. Uiteindelijk werd zijzelf ook hofdame. Pas na het overlijden van haar grootvader Gerard trok het gezin meer naar het kasteel in Culemborg. Ook door haar huwelijken verkeerde Elisabeth regelmatig aan het Habsburgse hof. Pas na de dood van haar tweede echtgenoot Anthonis van Lalaing in 1540 verbleef zij bijna permanent in Culemborg.

Uit de rentmeestersrekeningen blijkt dat zowel Elisabeth als haar vader Jasper veel aan het kasteel verbouwd hebben. Misschien mede door de levensstijl aan het Habsburgse hof, zullen zij het kasteel van Culemborg hebben willen aanpassen aan de eisen van hun tijd, waarbij meer aandacht werd geschonken aan de leefomgeving binnen het kasteel. Comfort werd steeds belangrijker en dat is terug te zien in de rekeningen van de verbouwingen op het kasteel.

Stoiffen staetkamer

Een ruimte die vooral in de zestiende eeuw in kastelen aangetroffen wordt, is de stoof, een vertrek dat verwarmd werd door een haard. Ook in Culemborg bevond zich een stoof op het kasteel; omstreeks 1490 liet Jasper er al een bouwen. Vlak na zijn dood kreeg Elisabeth de rekening voor een schoorsteen die Jasper in Gorinchem had laten maken. Vijfen-

*Geglazuurde haardniste-
gel met het alliantiewapen
van Elisabeth van
Culemborg en Anthonis
van Lalaing, afkomstig
uit de opperhof van het
kasteel (coll. SKC).*

Soms komt men intrigerende posten in de rekeningen tegen. Zo wordt er melding gemaakt van een sleutel ‘aen die doer dair men gaet inden nye stooff wt der ouwe stooff’. Er werd ook betaald voor deurbeslag aan een deur ‘inden nyeuwe stooff als men gait opten dochter camer’ en ‘inden saill als men gait in d’oude stooff’. In de inventaris van het kasteel worden de hierboven genoemde ruimten echter niet met deze namen genoemd. Er is daar wel sprake van ‘inde camer van mynen heere van Escornaix boven die stove’. Gezien de functie van de hierboven genoemde ruimten als aangename vertrekken en mogelijke pronkkamers, is het verleidelijk te veronderstellen dat met stoof en staatkamer dezelfde ruimte werd bedoeld. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen of dit inderdaad het geval is geweest.

Het menu

Op het kasteel moest voor heel wat mensen voedsel bereid worden: van heer tot knecht. In de middeleeuwen at men twee keer per dag. De eerste maaltijd was rond de noen, het negende uur van de dag – in de prak-

twintig jaar na de bouw van de stoof laat zijn dochter Elisabeth werkzaamheden verrichten aan een nieuwe ‘stoiff’. Op het kasteelterrein is een aantal haardniste-
gels (‘kacheltegels’) teruggevonden.

Uit de inventaris blijkt verder dat de grote zaal vooral gebruikt werd als opslagplaats voor harnassen, wapens en zelfs buskruit. Er waren verscheidene banken en tafels, en aan de muren hingen diverse schilderijen, waaronder een van de zeven doodzonden, en een ander met een voorstelling van Judith en Holofernes.

Zowel Jasper als Elisabeth lieten (ver)bouwen aan de ‘staetkamer’. Het lijkt niet waarschijnlijk dat hiermee de grote zaal wordt bedoeld. Waar we deze ruimte dan wel moeten zoeken, is niet duidelijk. De schoorsteen (‘mantelsteen’ met ‘standers ende zwaenhalsen’) voor deze kamer liet Elisabeth in 1518 uit Deyl halen. De drie grote nieuw aangebrachte kruisramen had Anthonis van Lalaing laten maken in Mechelen: ‘ende syn gemaickt naden patroon die myn heer tot Mechelen heeft laten ontwerpen’.

tijk betekende dit dat ergens tussen elf en drie uur gegeten werd – de tweede maaltijd was bij zonsondergang. De gerechten die werden opgediend, hadden ongeveer dezelfde ingrediënten: een warme brei met als basis granen, aangevuld met groenten zoals ui en wortel. Alles werd in een één pot gegooid en gedurende langere tijd gekookt boven een vuur. In bepaalde uitzonderingsgevallen gebruikte men een extra maal per dag, bijvoorbeeld wanneer iemand zware arbeid moest verrichten of als men jong, oud of ziek was. Dit maal werd dan meestal 's morgens vroeg genuttigd en bestond uit brood dat men in bier sopte. Wij kennen deze maaltijd nu nog als ontbijt.

Het menu van de heer en zijn gezin was uiteraard luxer en gevarieerder dan dat van de gewone man en vrouw. Bij de armen kwam er bijna nooit vlees op tafel. De heer kon zich wel vlees en ook wild permitteren; de jacht was immers uitsluitend voorbehouden aan de adel. Regelmatig zonden edellieden elkaar reeën en everzwijnen als geschenk, maar ook gevogelte zoals reiger en zwaan.

Wat er precies op tafel kwam, werd bepaald door een aantal factoren.

Een adellijke familie aan de maaltijd (miniatuur uit de 15de eeuw).

Allereerst was men afhankelijk van wat er in het seizoen aangeboden werd. Daarnaast werd de samenstelling van de maaltijd bepaald door religieuze voorschriften. Zo moest er een paar keer per jaar gedurende een langere periode worden gevast, maar ook doordeweeks werd er twee dagen (vrijdag en woensdag of zaterdag) gevast. Tijdens het vasten behoorde men geen vlees, eieren of zuivelproducten te eten. Wel at men zoet- en zoutwatervis, zoals haring, schelvis, wijting, ‘olyvische’, zalm, snoek, karper en kabeljauw.

De taak om de bewoners van het kasteel dagelijks van eten en drinken te voorzien, vergde een goede organisatie. Een deel van het voedsel was afkomstig van de opbrengsten van de kasteelgoederen. Het kasteel bezat dan ook een eigen boerderij, het ‘bouwhuis’, die vlak bij het kasteel lag. Voorts was er in de directe omgeving een eigen moestuin, de ‘wermoeshof’, waar groenten voor eigen gebruik gekweekt werden. De eigen opbrengst was echter lang niet altijd voldoende en bovendien waren er producten die men van elders moest betrekken. Vaak betrof het smaakmakers, zoals zout, suiker, azijn en mosterd, of dure specerijen (saffraan, gember en peper) die van buiten Europa kwamen. Maar ook op de lokale markt in Culemborg werden levensmiddelen gekocht. De middeleeuwse keuken verwerkte veel eieren in de maaltijden en daarom werden er regelmatig grote hoeveelheden eieren ingeslagen, per week wel zo’n 150 tot 400. Aanvankelijk werden de eieren op meerdere dagen (dinsdag, woensdag en vrijdag) op de Culemborgse markt gekocht, maar al gauw gebeurde dit alleen op dinsdag. Waarschijnlijk werd de wekelijkse markt dus toen al op de dinsdag gehouden! Daarnaast werden ook elders markten bezocht, zoals in Utrecht of Dordrecht.

Het keukengerei

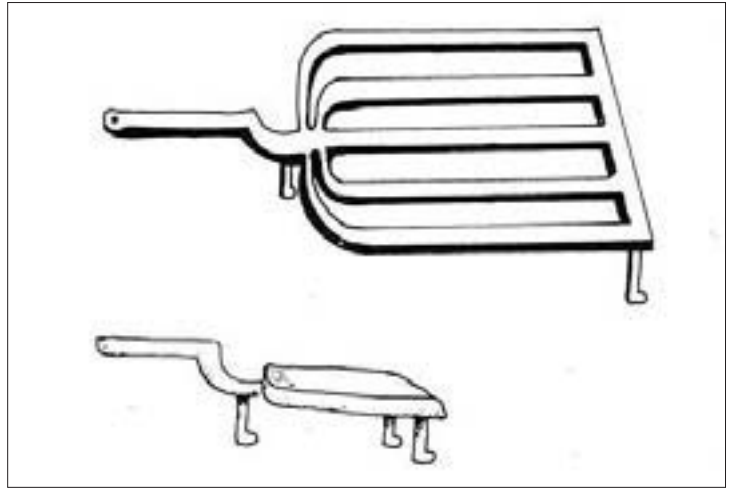
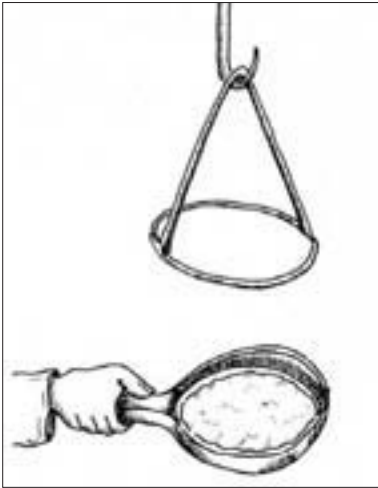
Uit de inventaris van het kasteel krijgen we een aardig beeld van de ruimten waar het voedsel en de drank werden bereid en opgeslagen. Tevens blijkt dat er twee keukens waren: een op de opperhof en een andere op de nederhof. Daarnaast waren er op het kasteel nog een heleboel ruimtes die van belang waren bij de voedsel- en drankbereiding.

De keuken op de opperhof bevond zich naast de grote zaal, maar waar deze precies gelegen heeft, is uit de archeologische onderzoeken niet duidelijk geworden. In de boedelinventaris uit de 16de eeuw is sprake van een ‘schapraeyken’ (klein houten wandkastje) in de muur van de grote zaal beneden tussen de keuken en ‘mijn vrouwe kamer’. De keuken lag dus – zoals gebruikelijk – in de buurt van de grote zaal, zodat de gerechten warm op tafel kwamen. In de keuken was de vuurplaats, waar de kookpot werd opgehangen en het vlees kon worden gebraden. In deze ‘coecken’ bij de grote zaal op de hoofdburcht werden de volgende zaken aangetroffen:

inden eersten eenen grooten yseren boom mit iij yseren halen;
 ij yseren capellen;
 een yseren haelken mit een waefelyser;
 eenen grooten ketel;
 iij brantysers daerof deenen vudt wat gebroken es;
 ix lange ysere speten [braadspitten] deen meerdere dan dander;
 iij roosters;
 eenen treft [treef, drievoet];
 een hangyser;
 ij kettes [kettingen];
 een braetpanne;
 een ronde panne mit eenen yseren steel;
 iij yseren candelaers;
 ij groote houten soutvaten;
 eenen lange rechtbanck;
 noch vj ander bancken;
 ij grooten houten blocken;
 eenen steenen morker mit zynen stemper;
 een yser van een schipnet;
 een scherfberdt [hakbord];
 ij cuypkens staende elcx op een drye voet daer men de schotelen inne
 wascht;
 iij ander cuypkens;
 iij houten backen;
 j lere nagelbast;
 iij beddesteden mit hueren bedden ende hooftpoelens ende ij dekens
 van grauwe laken;
 iij groote tinnen schotelen;
 xvj schotelen wat minder;
 xv ander schotelen oic minder;
 noch xij ander schotelen;
 x saucieren [sauskommen].

In een briefje van de slotenmaker, waarin hij aangeeft wat hij in 1532 al-
 lemaal op het kasteel gemaakt heeft, wordt ook nog een sleutel vermeld
 voor het 'cruet scapien' [kruidenkastje] in de keuken.

Het eerste wat opvalt bij het doorlezen van deze lijst, is de aanwezig-
 heid van bedden in de keuken. Iets wat wij niet zo gauw in een keuken
 zouden verwachten, maar wat toen heel gewoon was; dit vertrek was
 immers verwarmd. In de keuken stonden verschillende aanrechten
 ('rechtbancken') waarop het eten werd bereid. Er was een schoorsteen,
 waaronder een open vuur brandde. Boven dit vuur zal misschien een
 ketel gehangen hebben, maar gezien de inventaris is het logischer om
 te veronderstellen dat het braden in de keuken een belangrijke plaats

Links

Een zogeheten hangijzer. Deze werd in de schouw boven het vuur gehangen, waarna een bakpan in de ijzeren ring werd geplaatst.

Rechts

Een treeft of drievoet dien- de niet alleen als rooster, maar kon ook worden gebruikt om kookpotten e.d. op te plaatsen.

innam. Hoewel er ook met hout gestookt zal zijn, werden er regelmatig grote hoeveelheden turf ingekocht.

In de keuken was ook een put aanwezig. Deze put werd in de 14de eeuw regelmatig schoon gemaakt: ‘Henric uten Locampe ende Gheriit Jordens sone vanden put scoen te maken inder kueken’. Voor deze klus ontvingen zij 1 pond. De afwas werd gedaan in een tweetal kuipen, die ieder op een driepoot stonden.

Niet alle schotels en borden werden dagelijks gebruikt. Uit de inventaris blijkt dat er veel keuken- en tafelgerei in verschillende ruimtes werd opgeslagen, zoals bijvoorbeeld in de kamers boven de salette. Veel keukengerei werd opgeborgen in manden; in 1377 bijvoorbeeld werd Willem die Bont betaald voor een aantal manden die hij geleverd had. Dit waren o.a. een ‘scotelkorf’, 6 turfmanden voor in de keuken, een ‘broetmand’ en een mand ‘daer men den vanghen teten mede neder liet’. De gevangenen kregen dus hun eten in een mand via het plafond: ze zaten in een kerker zonder deur. Deze gevangenis bevond zich in de Witte Toren.

Er werden regelmatig ellen laken gekocht om ‘scorteldoeken’ [schorten of voorschoten] en ‘dwelen’ [handdoeken of servetten] van te maken. Om de melk te zeven, gebruikte men een haren zeef, de ‘teems’.

Nog een keuken

Behalve de keuken op de opperhof was er ook een keuken op de nederhof. Ook van deze keuken is niet precies bekend waar deze gelegen heeft. In de keuken op de nederhof werd het volgende aangetroffen:

- een tafel om pasteyen op te maken;
- een houten block;

een banck;
eenen hoogen yseren staende candelaer;
een yseren schuppe.

Bij deze keuken hoorden blijkbaar nog twee kamers waar keukenspullen bewaard werden. In 'tcamerken daerby' stonden 'ij cooperen potten; iij yseren braetpannen; eenen grooten yseren rooster; iiiij brantroyers onder groot ende cley; j coffoir; ij yseren candelaers'. In een ander 'camerken daer benevens' stonden naast enkele andere zaken, zoals een bed ('coetsken'), ook nog wat keukenmaterialen: 'eenen steenen mostaert moelen; eenen ronden rooster om appelen op te braden; een cley braetpanneken; een yseren ghaffelken [vork]'.

Drank

Bier en wijn werden in grote hoeveelheden van elders aangekocht. Daarnaast maakte men echter ook zelf bier en wijn. Het kasteel bezat een ruimte waar bier gebrouwen werd; deze 'brouwtoorn' op de nederhof was waarschijnlijk de meest noordelijke toren. Deze toren is in het begin van de 16de eeuw uitgebreid met een aanbouw. In de brouwerij bevond zich een grote brouwkuip met eronder en erboven een koelkuip en een brouwketel. Er was ook een 'yseren vierscuppe mit enen houten steel'. Aan deze brouwketel moest regelmatig wat worden gerepareerd of vervangen.

In de kelder van de toren was een bierkelder. Net als op de opperhof, was er op de nederhof een bottelarij, waar de wijn en het bier in kannen werd gedaan. Hier zullen dus de wijn- en biervaten hebben gestaan. Vermoedelijk werden de duurder wijnen in de bottelarij op de hoofdburcht bewaard, zodat er minder kans was dat er iets op onrechtmatige wijze verdween.

Het kasteel bezat ook een eigen wijngaard. In het midden van de 15de eeuw lag deze net buiten de 'Goilberdinger poirt'. In de 16de eeuw was er ook een wijngaard op het kasteelterrein: 'noch xij sparren aenden wingaert int voirborcht verwrocht'. Het was er blijkbaar aangenaam vertoeven, want er was ook een 'sitstede'. De kwaliteit van de wijn was kennelijk niet zo hoog: in middeleeuwse recepten kan wijn vervangen worden door azijn! Aan tafel werd voornamelijk wijn gedronken, de drank voor de elite. Al gold dit niet voor iedereen: in de 14de eeuw bijvoorbeeld dronk de vrouwe van Vianen (de zuster van Bertha van Egmond, vrouwe van Culemborg) liever bier. Speciaal voor haar werden er regelmatig vaten Homburgs bier aangevoerd. Ook kinderen kregen bier; water en melk werden niet gedronken.

Het personeel

Ten einde alle monden op het kasteel te kunnen voeden, was er veel personeel nodig om ervoor te zorgen dat dit goed gebeurde. In de rentmeestersrekeningen wordt een deel van het personeel vermeld, maar niet iedereen zal in geld uitbetaald zijn. Een gedeelte werd vermoedelijk in natura betaald, in de vorm van kost en inwoning.

In haar testament schenkt Elisabeth ook aan haar keukenpersoneel enkele sommen geld: de keukenmeester Johan Stevens krijgt 300 gulden, meesterkok Philips 50 gulden, de tweede kok Jan 36 gulden en Geryt de derde kok 10 gulden. De twee keukenjongens krijgen ieder 2 gulden en 6 gulden is er voor de knecht van de keukenmeester. Verder ontvangt de brouwer 20 gulden, de opperste bottelier Jan Pierra en zijn vrouw krijgen 200 gulden, twee andere botteliers Jacob Maquoyer en Dirck Rumerss. respectievelijk 18 en 12 gulden. De twee bakkers ontvangen ieder 8 gulden. Voor Jaspar, zoon van de overleden pasteibakker Martin, wil Elisabeth dat er 120 gulden wordt belegd. Er valt niet op te maken of deze personen allemaal op het Culemborgse kasteel gewerkt hebben.

In de rentmeestersrekeningen komen de lonen voor de koks regelmatig terug. Naast de meesterkok waren er in ieder geval nog twee andere koks. Behalve een hoog loon kreeg de meesterkok een ‘rock’ of ‘tabbaert’. Waarschijnlijk was het van witte stof gemaakt en droeg hij deze kleding als een soort werkkleding. Vrouwen waren er niet onder het hoge keukenpersoneel.

Kost en inwoning betekende in ieder geval voor een deel van het keukenpersoneel dat ze in de keuken sliepen. In de inventaris staan immers vier ‘beddesteden’ vermeld. Men sliep met meerdere mensen in een bed en waarschijnlijk was er voor al het keukenpersoneel wel een slaappleaats in de keuken. De keukenmeester had een eigen kamer op de verdieping boven de keuken. De kamer was wit uitgevoerd met groene accenten. Het bed (‘coetse’) met gordijnen was van wit hout. Daarnaast waren er twee tafels, één met losse en één met vaste schragen en ook een withouten koffer met een slot. In deze kamer was ook een open haard, zoals blijkt uit de aanwezigheid van een ‘brantyser’ en ‘tange’.

Aan tafel

Een van de functies van de maaltijd bij de rijken was het imponeren van de genodigden. Diverse gangen wisselden elkaar af en de ene was nog indrukwekkender dan de andere. Men ontving zijn gasten met een uitgebreid diner en alles werd feestelijk opgediend. Bij de normale dagelijkse maaltijden zat het gezin waarschijnlijk gewoon om de hoofdtafel heen. Bij de officiële maaltijden zat men in de grote zaal

achter de hoofdtafel en werden er andere tafels opgebouwd uit planken en schragen. Op de tafels werden tafelkleden gelegd, welke regelmatig vernieuwd werden. Ook in de opperhof werd de tafel gedekt met tafelkleden, maar deze waren wel van een mindere kwaliteit.

Het eten werd in schalen opgediend en men at van borden. De borden konden van verschillende materialen zijn: brood, hout, aardewerk of metaal zoals tin. De broodborden werden na de maaltijd, doordrenkt van vleesnat, aan de armen gegeven. De houten borden verdwenen na verloop van tijd meestal in het vuur. De metalen borden waren het kostbaarst en zijn uiteindelijk naar elders verdwenen of omgesmolten. Het merendeel van de archeologische vondsten op het kasteelterrein bestaat uit aardewerk. Dit is niet onlogisch, want het was niet alleen in groten getale aanwezig, maar door de aard van het materiaal is het ook goed bewaard gebleven. Kostbare voorwerpen werden niet zo gemakkelijk weggegooid, zoals men wel met kapot aardewerk deed. Er is een behoorlijk aantal aardewerken kruiken, kannen, kookpotten, pannen en een enkele vetvanger teruggevonden.

Hoe mooi de tafel ook gedekt was en hoe mooi en overweldigend de gerechten ook waren, de tafelmanieren lieten wel wat te wensen over. Uit de diverse bewaard gebleven traktaten waarin de tafelmanieren uitgebreid besproken worden, kan worden afgeleid dat men het hiermee niet altijd zo nauw nam. Het was blijkbaar nodig om regelmatig herinnerd te worden aan hoe men zich diende te gedragen tijdens de maaltijd! Je deelde je beker met je buurman, dus moest je ervoor zorgen dan je een schone mond had. Deze mocht niet met het tafelkleed worden afgeveegd, het was beter om hiervoor je hand of je eigen kleding te gebruiken. Vóór het eten diende je de broek wat losser te maken, maar het was niet de bedoeling je tijdens de gangen zo vol te proppen dat je hierdoor moest overgeven. Je diende een aangename gast aan tafel te zijn, dus niet te dagdromen, fluisteren of commentaar op het eten te geven. Het voedsel pakte je met de handen of prikte je met de punt van je mes uit de schaal. Een vork kende men nog niet. In de keuken gebruikte men wel een gaffel bij het koken, maar pas aan het einde van de 17de eeuw kwam de vork op tafel. Ieder nam zijn eigen mes en lepel mee, zijn 'bij-steek' (bestek). Men dronk uit aardewerken kommen en uit glazen roemers. In de inventarisatie is ook sprake van verschillende glazen voorwerpen van zowel blauw als groen glas.

De kapel

Een andere belangrijke ruimte in het kasteel was de kapel. Elisabeth was, zoals de meeste van haar tijdgenoten, katholiek en trad streng op tegen de aanhangers van de Hervorming. Regelmatig werden aan diverse kerken, kloosters, kapellen en andere geestelijke stichtingen schen-

Detail van het praalgraf van Elisabeth van Culemborg en Anthonis van Lalaing op het hoogkoor van de Sint Catharinakerk te Hoogstraten.

kingen gedaan en ook in haar testament staan diverse legaten. Ook de armen, zieken en wezen werden niet vergeten. In ruil hiervoor diende men te bidden voor het zieleheil van Elisabeth en haar twee overleden echtgenoten.

Heer Anthonis Stan, de oude kapelaan, krijgt in het testament van Elisabeth 250 gulden. Waarschijnlijk heeft hij in de laatste jaren van Elisabeth de diensten geleid in de kapel op het kasteel. Waar deze kapel gelegen heeft, is niet bekend. Meestal was de kapel gesitueerd in de buurt van de grote zaal, maar er zijn aanwijzingen dat de kapel in het kasteel van Culemborg tussen de twee ronde torens was gelegen.

In de kapel stond een altaar waarop aan de onderkant een schildering was aangebracht met het Oordeel Gods; erboven hing een kast met beschilderde deuren. Onder het altaar bevond zich een kast met 'richelen', waarin men de ornamenten bewaarde. Tevens waren er twee knielbanken en vier lange banken. In haar testament bepaalde Elisabeth dat na haar overlijden ook 'de capelle boven op mijn huys te Culenborch' van boven tot beneden bekleed moest worden met zwart laken en er diende tevens een zwarte kazuifel te komen. [wordt vervolgd].

BELLA SANGSTER

Graven naar het kasteel

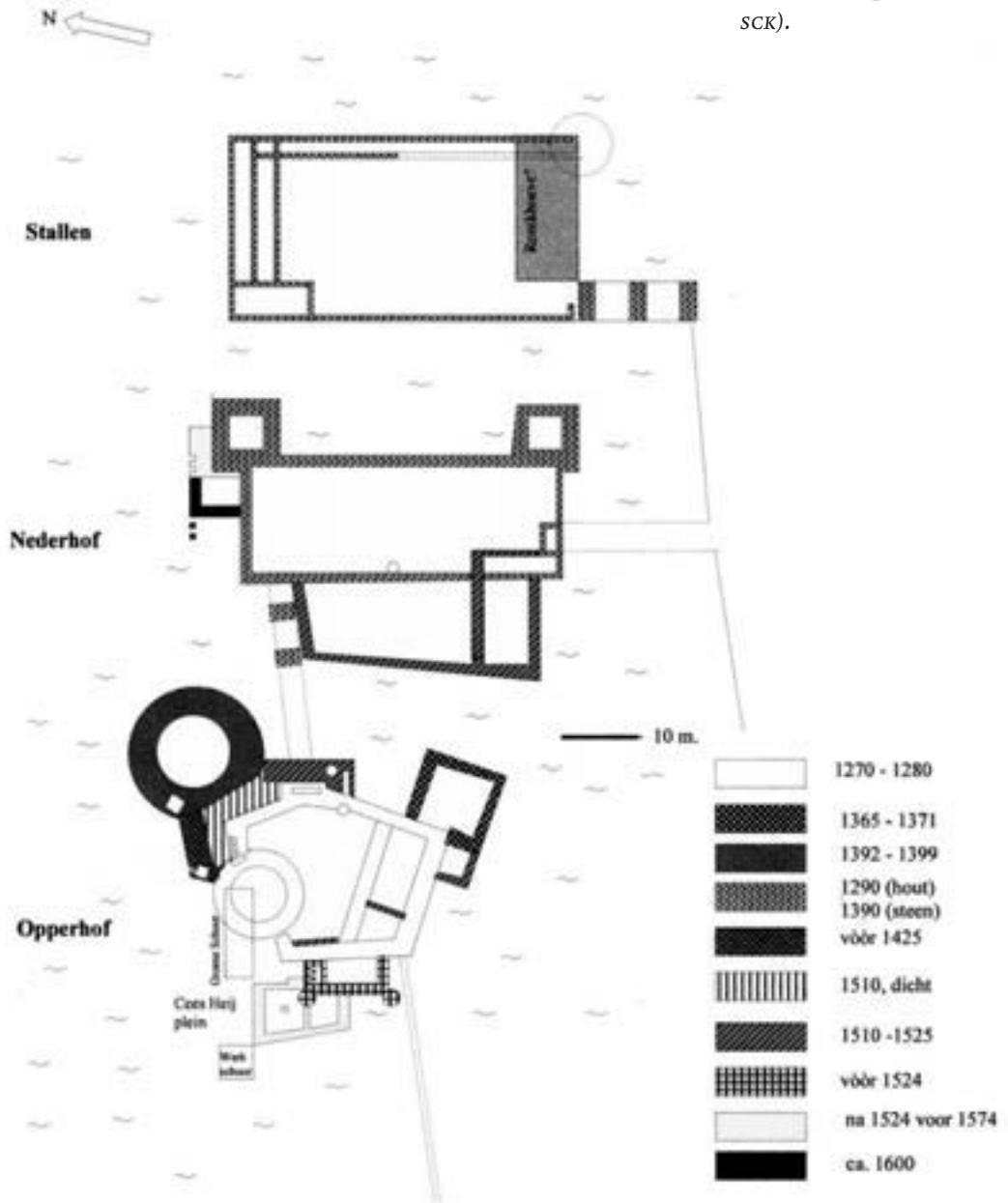
Oude vondsten werpen nieuw licht op de ouderdom van kasteel Culemborg

Inleiding

Het kasteel Culemborg spreekt al lange tijd tot de verbeelding. Schrijvers uit voorbije eeuwen zoals Voet van Oudheusden en Van Lennep en Hofdijk verhaalden reeds uitgebreid over het kasteel en zijn illustere bewoners.¹ Ook topografisch tekenaars als Roghman, Pronk en De Beijer vonden het kasteel de moeite waard om vast te leggen in tekeningen en prenten. Door deze prikkelende verhalen en fraaie afbeeldingen werd enkele eeuwen later ook bij archeologen de interesse voor kasteel Culemborg gewekt. Dankzij het archeologisch onderzoek van met name de Stichting Kasteeltuin Culemborg (SKC) zijn zowel de plattegrond als de bouwkundige ontwikkeling van het kasteel inmiddels in grote lijnen bekend.² Een vraag die de gemoederen echter nog altijd bezighoudt, is de ouderdom van het kasteel. Het is dan ook deze ouderdomskwestie die in dit artikel centraal staat.

Historische bronnen met betrekking tot de ouderdom van het kasteel zijn schaars. De eerder genoemde schrijvers stellen dat het kasteel rond 1350 door Johan II van Culemborg, de zoon van Hubrecht II, is gesticht. Deze periode werd in eerste instantie ook overgenomen door de archeologen. Zo geeft Hoevenberg aan dat de oudste fase van het kasteel waarschijnlijk in opdracht van heer Johan II van Culemborg is gebouwd en dat de bouw na 1354 zal zijn gestart. Aanleiding voor de bouw is volgens Hoevenberg de twist tussen Culemborg en Utrecht in die tijd.³ Ook de amateur-archeologen van de SKC volgen in eerste instantie de aanname dat Johan II het kasteel rond 1350 heeft laten bouwen.⁴ Beltjes en Schipper sluiten eveneens aan bij de oude schrijvers en hun uitspraak dat heer Johan II van Culemborg het kasteel heeft gesticht.⁵ Van Lennep en Hofdijk geven echter aan dat heer Hubrecht op een door hem van het Kapittel van Oud-Munster te Utrecht in leen gehouden hoeve een kasteel genaamd *'die sael'* liet bouwen. Zij schrijven dat Hubrecht niet lang nadat *'hy 't begrepen had'* in 1276 is overleden.⁶ Het kasteel is volgens hen recent voor zijn overlijden in 1276 gebouwd. Ook hoogleraar Kasteelkunde Janssen geeft een

Opgravingsplattegrond van
het kasteelcomplex (foto:
SCK).

vroegere datering voor de ouderdom. Op basis van de toen reeds bekende archeologische gegevens en oude schriftelijke bronnen waarin zowel kasteel Vianen (1271) als kasteel Culemborg (1281) worden genoemd, acht hij het goed mogelijk dat beide kastelen rond 1270 zijn gebouwd.⁷

Kortom, diverse auteurs geven een uiteenlopende ouderdom voor het kasteel. Beltjes en Schipper merkten dan ook terecht op dat een sluitende bouwgeschiedenis pas echt kan worden gegeven als de resultaten van de opgravingen bekend zijn en grondig archiefonderzoek is verricht in de rekeningen van de heren en graven van Culemborg. Helaas dateren de oudste rekeningen met betrekking tot kasteel Culemborg pas uit 1358⁸ en bieden deze zodoende weinig houvast voor een nieuwe datering. Inmiddels zijn er wel diverse archeologische vondsten waaruit blijkt dat de bouw van kasteel Culemborg aanmerkelijk eerder is gestart dan 1350. In dit artikel wordt getracht om aan de hand van deze archeologische vondsten de ouderdom van kasteel Culemborg nader vast te stellen. Hiervoor wordt allereerst teruggeblift op het archeologische veldwerk van de afgelopen decennia en op de bouwkundige ontwikkeling van het kasteel. Ook wordt het kasteel vergeleken met andere kastelen en ingepast in de landelijke kastelentypologie. Aansluitend worden de archeologische vondsten beschreven, die nieuw licht werpen op de ouderdom van het kasteel. Ten slotte kan de vaststelling van de ouderdom van kasteel Culemborg – in een groter verband gezien – wellicht een bijdrage leveren aan de discussie over de situering en datering van diverse kastelen in Culemborg, zoals bijvoorbeeld het Oude Huis.⁹ Maar dat is feitelijk een ander verhaal.

De opgravingen

Op bescheiden wijze kon Renaud – de latere hoogleraar Kasteelkunde – met de heren Beltjes, Ausems en Wiggelinkhuizen in de oorlogsjaren 1943 en 1944 onderzoek doen op het kasteelterrein. Dit onderzoek was beperkt van omvang en moest met het oog op de oorlogssituatie vroegtijdig worden gestaakt. Pas veel later – in 1972 – is een groep belangstellenden uit Schalkwijk kortstondig op het terrein actief geweest om de zogenaamde Ronde Toren te traceren. In 1973 kreeg amateur-archeoloog Alink toestemming van de toenmalige eigenaar van het terrein om uitgebreid onderzoek te doen naar de fundamenten van het kasteel. Deze werkzaamheden werden in 1985 met de oprichting van de Stichting Kasteeltuin Culemborg geformaliseerd.

Van 1987 tot 1989 werd door de amateur-archeologen van de SKC en de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (ANW) de bijgebouwen op de nederhof onderzocht. De wetenschappelijke leiding van dit onderzoek was in handen van Van Geffen. Vanaf eind 1989 werd het onderzoek onder leiding van Hoevenberg op de opperhof – het feitelijke kasteel – voortgezet. Om de plattegrond van de opperhof te kunnen vaststellen,

zijn diverse sleuven en werkputten op het terrein gegraven. Op deze wijze kon in grote lijnen de plattegrond worden vastgesteld en gedocumenteerd. Het onderzoek is echter bewust beperkt van omvang geweest om de originele context voor toekomstig onderzoekers te bewaren.¹⁰

De opperhof

Aan de hand van maatverschillen in de gebruikte bakstenen en de verbanden tussen aansluitende muurdelen konden verschillende bouwfases voor de opperhof worden vastgesteld. Zo bestaat de basis van het kasteel uit een onregelmatige vijfhoek van 40 bij 30 meter, met muren van 2 tot 3 meter dikte. Aan de noordzijde van de vijfhoek bevond zich een ronde toren. Deze toren – de Witte Toren genaamd – heeft een diameter van 15 meter en een muurdikte van 4.40 meter. Aan de zuidzijde van de vijfhoek bevond zich een zaal van 23 bij 12 meter, met een muurdikte van 2 tot 2.5 meter. De zaal is mogelijk tijdens een latere bouwperiode uitgevoerd.¹¹ Een indicatie hiervoor is het feit dat de zaalmuur niet in verband met de rest van het muurwerk is gemetseld. Dit geldt eveneens voor de scheidingsmuur, die de zaal in twee ongelijke delen splitst. De vijfhoekige basis van kasteel Culemborg is later uitgebouwd met een vierkante toren op de zuid-oosthoek, een zware ronde toren op de noord-oosthoek en twee aanbouwen aan de westzijde.¹²

Op basis van de vijfhoekige vorm wordt het kasteel van Culemborg ingedeeld bij de zogenaamde veelhoekige kastelen. Deze groep kastelen heeft een veelhoekige plattegrond en is voorzien van uitspringende ronde of vierkante torens en een zaalbouw tegen de muur.¹³ Voorbeelden

De amateur-archeologen van de SCK in actie (foto: SCK).

van dergelijke kastelen zijn Waardenburg, Vianen en kasteel Montfort in Limburg. Deze groep kastelen behoort tot het overkoepelende type ‘ronde en veelhoekige kastelen’, dat tussen 1150 en 1350 wordt gedateerd.¹⁴ De verwantschap van de plattegrond van kasteel Culemborg met de plattegrond van kasteel Vianen is hierbij overigens opmerkelijk te noemen.¹⁵ De veelhoekige kastelen vormen een jongere groep binnen de ‘ronde en veelhoekige kastelen’. Deze kastelen zijn al weer verder ontwikkeld dan de ronde en ovale kastelen uit de eerste helft van de dertiende eeuw, zoals Teylingen, Warmond en Wouw. De rechte muren van de veelhoekige kastelen bieden in tijden van geweld namelijk meer gelegenheid voor flankerend vuur en geven betere mogelijkheden om de woongebouwen tegen de rechte muren te plaatsen, hetgeen het wooncomfort ten opzichte van ronde muren verbeterde.¹⁶

Oude archeologische vondsten

Een van de eerste aandachtspunten betreft de bakstenen die tijdens de bouw van de vijfhoek zijn gebruikt. Tijdens het archeologische veldwerk zijn deze veelvuldig in de grond aangetroffen. De bakstenen van de vijfhoek, Witte Toren en de zaalbouw hebben allen het formaat 30/29x15/14x8/7 cm.¹⁷ Op basis van de afmetingen van de gebruikte bakstenen kunnen uitspraken over de ouderdom van de vijfhoek van kasteel Culemborg worden gedaan. Bepalend voor de datering is het volume van de bakstenen. Aan de hand van de volumes is voor bakstenen uit het gebied tussen Maas en Zijpe namelijk een grafiek met baksteenvolumes en dateringen opgesteld.¹⁸ Op basis van de baksteenmaten en de berekende volumes worden de bakstenen van de vijfhoek tussen 1245 en 1285 gedateerd.¹⁹

Twee interessante metaalvondsten betreffen de zilveren penny's uit Engeland, die in 1997 bij het archeologisch onderzoek in de Witte Toren zijn gevonden. Tijdens dit onderzoek kon een bewoningsniveau uit de beginfase van het kasteel worden vastgesteld. Hieruit zijn de twee penny's afkomstig. De penny's zijn tijdens de regering van Edward I (1272-1307) in Canterbury geslagen en worden op basis van vergelijkbare exemplaren in de periode 1279-1307 gedateerd.²⁰ Het is echter moeilijk te zeggen of deze munten lang of juist kort in circulatie zijn geweest voordat ze werden verloren. Het feit dat ze in het oudste bewoningsniveau van de Witte Toren zijn beland, doet vermoeden dat ze niet al te lang hebben gerouleerd. Uit het bewoningsniveau zijn nog twee scherven keramiek afkomstig.²¹ Beide scherven behoren tot de keramieksoort steengoed²² en dateren vanaf ca. 1280.²³

Tenslotte zijn drie scherven van zogenaamd proto-steengoed op het kasteelterrein aangetroffen. Deze middeleeuwse keramieksoort is met name afkomstig uit het Duitse Rijnland, maar is ook in andere naburige regio's geproduceerd, zoals het Eifelgebied, Langerwehe en het Limburgse Brunssum-Schinveld. Proto-steengoed versintert (versmelt) gedeelte-

lijk door de oventemperatuur tijdens het bakken. Op basis van het baksel wordt proto-steengoed tussen 1200 en 1280 gedateerd. Het hoogtepunt voor de productie van proto-steengoed ligt in de periode 1200-1250.²⁴ Van de drie proto-steengoed scherven van kasteel Culemborg is een randfragment afkomstig uit de gracht tussen de buitenste weermuur en de weermuur van de vijfhoek, naast de Witte Toren.²⁵ Een tweede scherf is eveneens op de opperhof aangetroffen.²⁶ Het laatste fragment proto-steengoed is gevonden op de nederhof.²⁷ Het totaal aantal vondsten van proto-steengoed op kasteel Culemborg is echter gering. Bovendien is onduidelijk of dit materiaal uit de kasteelperiode stamt of zelfs van voor deze tijd.

Nieuwe archeologische bevindingen

De bovengenoemde bevindingen dateren echter alweer van enige tijd geleden. Inmiddels zijn er nieuwe archeologische vondsten voor onderzoek beschikbaar, of beter gezegd bieden oude vondsten nieuwe informatie. Het betreft hier enkele archeologische vondsten uit de vijfhoek, de oudste bouwphase van het kasteel. Het belang van deze vondsten is dat ze zeer directe aanwijzingen verschaffen voor een nieuwe datering voor de ouderdom van het kasteel. Deze vondsten worden daarom hieronder uitgebreid beschreven.

Fundering Witte Toren

In 1991 en 1992 werd de Witte Toren van de vijfhoek deels blootgelegd. Uit dit onderzoek bleek dat de Witte Toren niet in verband met de buiten-

muren van de vijfhoek was gemetseld, maar hier ‘koud’ tegen het muurwerk stond. Mogelijk wijst deze bouwwijze op verschillende – waarschijnlijk kort op elkaar volgende – bouwfases.²⁸

Uit het archeologische onderzoek blijkt dat de Witte Toren is gefundeerd op planken van eikenhout. Deze planken lagen strak tegen elkaar aan en waren door middel van pen- en gatverbindingen onderling verbonden. Deze constructie moest verhinderen dat het opgaande muurwerk zou verzakken in de drassige bodem van de uiterwaarden van de Lek. Door de leden van de SKC zijn indertijd twee van deze funderingsplanken voor nader onderzoek geborgen. Deze planken zijn recentelijk dendrochronologisch onderzocht. Dat wil zeggen dat van beide planken de gevormde jaarringen zijn bestudeerd. Doordat de groei van bomen in de loop der jaren niet gelijkmatig verloopt, ontstaat een patroon van wisselende jaarringdiktes. Door de overlap van dergelijke jaarringdiktepatronen uit verschillende perioden is inmiddels een tot ver in de tijd terugreikend patroon van jaarringdikten voor eikenhout bekend. Het patroon van jaarringdikten van de Culemborgse planken is vergeleken met reeds bekende jaarringdiktepatronen van eikenhout.²⁹

De twee onderzochte planken hebben in gedroogde staat afmetingen van ca. 95-110 cm x 24-30 cm en 135 cm x 55 cm en een dikte van 7 cm. Van de twee planken kon uiteindelijk maar één plank voor datering worden onderzocht. De andere plank was te knoestig en grillig van structuur.³⁰ Het monster uit de onderzochte plank was van goede kwaliteit en kende een fijn patroon van ruim 200 jaarringen. Op basis van vergelijkingen met eikenhout met een bekende herkomst blijkt de Culemborgse plank van een eikenboom uit de omgeving van de Maasvallei – waarschijnlijk omgeving Namen – in Oost-België afkomstig te zijn. De kapdatum van de boom wordt aan de hand van het dendrochronologische onderzoek geplaatst tussen 1273 en 1274.³¹ De mogelijkheid dat de twee onderzochte planken zijn hergebruikt en zo de bouw van het kasteel dus later zou kunnen dateren, is vrijwel uitgesloten. Behalve enkele kraslijnen en een klein gat, mogelijk voor een toognagel, zijn op beide planken geen bewerkingssporen zichtbaar. Het is daarom erg aannemelijk dat de planken primair als fundering zijn toegepast.

Twee kokers en een overkluizing

Tijdens het archeologisch onderzoek in 1991-1992 werd bij het blootleggen van de Witte Toren een grote in pandige koker van circa 120 bij circa 60 cm aangetroffen.³² Deze koker was onderin voorzien van een vloer van houten planken en stond in eerste instantie vermoedelijk via een opening in verbinding met de gracht. Kort na de bouw van de Witte Toren is de weermuur van de vijfhoek voor deze opening opgetrokken. In het muurwerk van deze weermuur is een tweede koker van circa 250 bij 95 cm aange-

De beide kokers die door middel van een overkluizing met elkaar verbonden waren.

bracht.³³ Opmerkelijk is dat beide kokers via een overkluizing met elkaar waren verbonden. Tijdens het archeologisch onderzoek is er geen opening richting de gracht waargenomen. Zowel de kokers als het overkluiste deel waren bevoerd met planken van eikenhout.³⁴

Uit beide kokers en het overkluiste gedeelte zijn diverse vondsten afkomstig. In totaal betreft het 44 voorwerpen van keramiek en enkele metaalfragmenten van een kom. Juist deze vondsten zijn erg interessant voor nadere bestudering. De voorwerpen zijn namelijk in een afgesloten ruimte bijeen gevonden, ook wel een gesloten vondst genoemd. Een dergelijke gesloten vondst laat zich het beste vergelijken met een tijds-capsule. Daarnaast is het door de hoeveelheid voorwerpen mogelijk om relatief betrouwbare uitspraken over de inhoud van de koker te doen. Zo kan het vondstcomplex vanwege het hoge aantal voorwerpen op basis van gedateerde vergelijkbare vondsten van elders goed worden gedateerd. Daarnaast kunnen er uitspraken over het functionele gebruik van dit deel van het kasteel worden gedaan. Ook kunnen de voorwerpen iets vertellen over de status van de gebruikers en kan aan de hand van de productieplaatsen van de voorwerpen tenslotte iets over de handelsrelaties ten tijde van de beginperiode van het kasteel worden gezegd. Hieronder worden de vondsten besproken.

Analyse van de keramiek

Na het nodige puzzelwerk met de vele scherven door de leden van de SKC zijn alle afzonderlijk identificeerbare voorwerpen geteld. Zo kon een minimum aantal van 44 voorwerpen worden vastgesteld. Van deze voorwerpen is eerst de gebruiksfunctie vastgesteld en is aansluitend een functionele indeling gemaakt.³⁵ Voor deze indeling is gebruik gemaakt van zeven verschillende categorieën, namelijk verlichting, verwarming, voorraad, voedselbereiding, tafelgerei, medicinaal en sanitair gebruik.³⁶ Het bepalen van de functie van een voorwerp kan soms lastig zijn. Zo kan een voorwerp meerdere functies hebben gehad. Kommen kunnen bijvoorbeeld zowel zijn gebruikt voor de bereiding als voor het opdienen van voedsel. Bij het bepalen van de functie wordt daarom ook gekeken naar aanknopingspunten als roetsporen en slijtage. Op basis van de functionele analyse van de voorwerpen uit de Culemborgse kokers en de overkluizing blijkt dat de keramiek met name uit tafelgerei bestaat, zoals drinkkannen en een schenkkkan. Daarnaast zijn er enkele voorwerpen aangetroffen die tot de functie voorraad behoren, namelijk twee voorraadpotten en een voorraadkan voor de opslag.³⁷

Het kasteel, gezien vanuit het zuiden. Tekening van Roelant Roghman uit 1647.

De schamele bovengrondse restanten van het kasteel Culemborg.

Tafelgerei

De meeste keramiek uit het Culemborgse vondstcomplex bestaat uit tafelgerei om mee te schenken en om uit te drinken. Na intensief puzzelen konden er minimaal 39 drinkkannen en een schenkkkan van bijna-steengoed en echt steengoed worden geteld. De keramieksoorten bijna-steengoed en steengoed zijn op meerdere plaatsen in Noordwest-Europa gemaakt, maar voor de toenmalige Lage Landen waren het Rijnland en het Nederrijnse gebied de belangrijkste productieregio's. Bijna-steengoed en steengoed werden van een ijzerarme klei gemaakt, die na het bakken wit, grijs, bruin of iets rossig kleurt. Door de baktemperatuur in de pottenbakkersoven versmolt, c.q. versinterde de klei als het ware en ontstond een hard en waterdicht baksel. Door deze eigenschap leende deze klei zich uitstekend voor voorwerpen waarbij het opslaan, schenken en drinken van vloeistoffen belangrijk was. Het verschil tussen bijna-steengoed en echt steengoed is gebaseerd op de mate van versintering van de klei. De mate van versintering was afhankelijk van de baktemperaturen die men met de pottenbakkersovens kon bereiken. Door technologische ontwikkelingen kon men steeds hogere baktemperaturen bereiken, waardoor ook het baksel steeds meer kon versinteren. Bij het bijna-steengoed is de magering – bijvoorbeeld zand of gruis om de klei meer stevigheid te geven – wel al zeer versmolten, maar nog gedeeltelijk zichtbaar. Bij het echte steengoed is daarentegen geen magering meer zichtbaar en is de klei

geheel versintert en oogt het baksel glad. Bijna-steengoed werd geproduceerd van ca. 1250 tot ca 1310 en bereikte een hoogtepunt tussen 1250 en 1290. Het echte steengoed wordt vanaf ca. 1280 gebakken.³⁸

Van de voorwerpen uit de kokers en de overkluizing behoren 16 drinkkannen tot het zogenaamde bijna-steengoed en 24 drinkkannen en een schenkkkan tot het echte steengoed. Allen zijn afkomstig uit het pottenbakkerscentrum Siegburg. Het feit dat beide bakfels binnen het vondstcomplex voorkomen maar niet dezelfde vormen hebben, doet vermoeden dat de voorwerpen rond de overgang van bijna-steengoed naar het echte steengoed zijn geproduceerd.³⁹ Tijdens deze overgang veranderen zowel het baksel als de vorm van de kannen. De kannen van bijna-steengoed zijn namelijk nog voorzien van een ronde stevige rand, terwijl de kannen van steengoed worden gekenmerkt door een dunne puntige rand.⁴⁰ De kannen uit het Culemborgse vondstcomplex kunnen zodoende rond de overgang worden gedateerd, namelijk tussen circa 1275 en circa 1325. Gezien het feit dat de vondsten uit de gebruiksfase stammen, moeten de kokers en het overkluisde gedeelte dus voor die tijd zijn gebouwd.

Voorraad

Voor de opslag van grote voorraden drank en voedingsmiddelen werden houten vaten, kuipen, zakken en gevlochten manden gebruikt. Voor kleinere hoeveelheden gebruikte men voorraadpotten en voorraadkannen van keramiek. Naast het bovengenoemde tafelgerei zijn uit het Culemborgse vondstcomplex enkele voorwerpen van keramiek voor de opslag aangetroffen. Het betreft twee voorraadpotten en een kan van grijsbakkend aardewerk en een fragment van een kogelpot. Dit grijsbakkende aardewerk is op een pottenbakkerschijf gedraaid en vervolgens in een zuurstofarme oven afgestookt, waardoor de voorwerpen een donkergrijze kleur hebben. De productie van grijsbakkend aardewerk begint in het midden van de dertiende eeuw en bereikt aan het begin van de veertiende eeuw een hoogtepunt, om daarna vrij snel af te nemen.⁴¹

De grijsbakkende kan uit dit vondstcomplex heeft een geprofileerde hals, een lintvormig oor en zogenaamde standlobben, ook wel schulpvoetjes genaamd. Dergelijke kannen worden ook wel waterkannen genoemd.⁴² Deze waterkannen waren niet geheel waterdicht, maar poreus. Hierdoor verdampte een beetje water via de wand van de kan en bleef de inhoud koel. Van de kan zijn vergelijkbare exemplaren bekend uit Amersfoort en Haarlem.⁴³ De twee potten van grijsbakkend aardewerk hebben een bredere opening dan de kan. Waarschijnlijk zijn ze vanwege de grotere verdamping minder geschikt voor het bewaren van vloeistoffen dan de hiervoor besproken kan. Net als de kan zijn de potten voorzien van schulpvoetjes. Van deze voorraadpotten zijn vergelijkbare exemplaren bekend uit Kampen en Haarlem.⁴⁴

Links

Twee kannen van echt steengoed (foto: SCR).

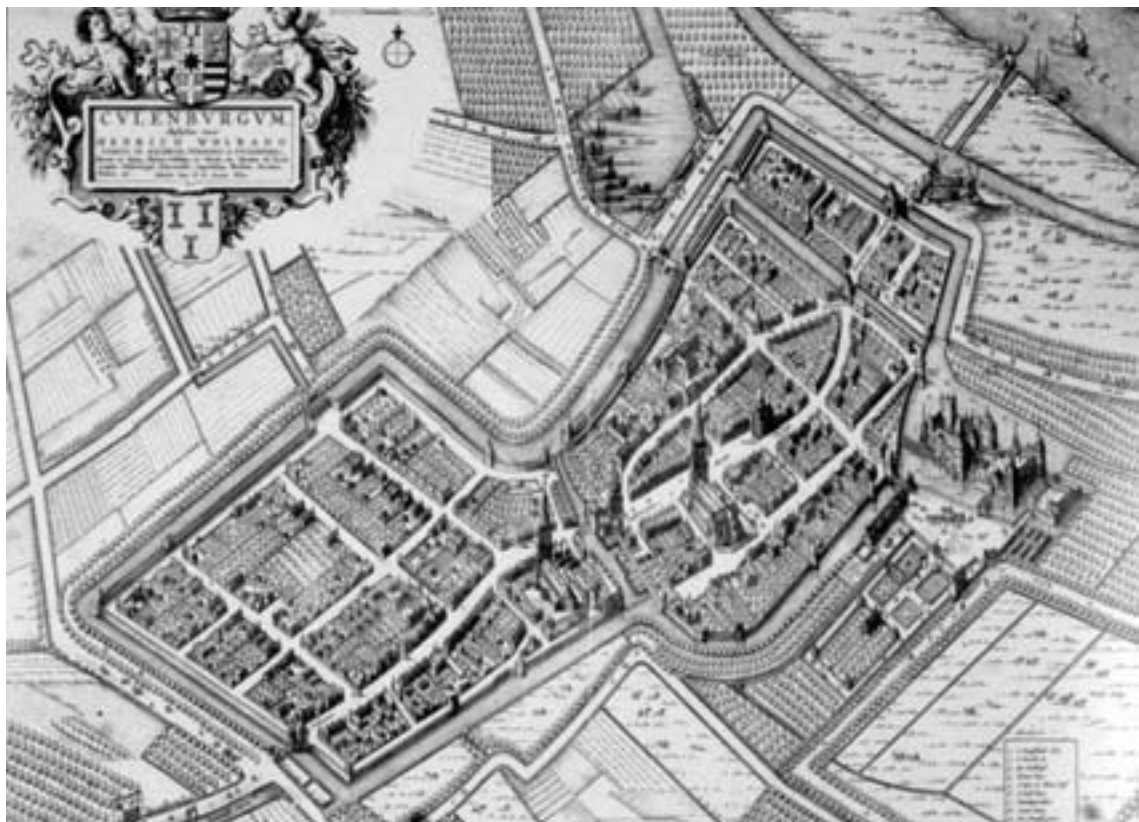
Rechts

Een metalen kom met platte bodem, afkomstig van het kasteel Oud-Haarlem te Heemskerk (foto: Archeologische werkgroep Beverwijk-Heemskerk).

Tenslotte is ook een fragment van een zogenaamde kogelpot gevonden. Deze kogelpot is afkomstig uit het Duitse plaatsje Elmpt, dat ongeveer 10 km ten oosten van Roermond ligt. Dit aardewerk is met de hand gevormd en de randen zijn langzaam op een pottenbakkersschijf nagedraaid. Vervolgens werd het gebakken en in een zuurstofarme oven afgestookt, waardoor het van buiten een donkergrijze kleur heeft. Het breukvlak van de scherven is echter lichtgrijs van kleur. Aan de buitenzijde van de voorwerpen komen vaak lichte vlekken voor. Van dit blauwgrijze aardewerk zijn zowel voorraadpotten als grote kommen, waterkannen, kannen en spinklosjes bekend. Het blauwgrijze aardewerk kende in het oosten en zuidoosten van Nederland een grote bloeiperiode van de tweede helft van de 13e eeuw tot in het begin van de 14e eeuw.⁴⁵

Status

De keramiek uit het vondstcomplex is ook op welstand onderzocht. De aangetroffen voorwerpen zijn veelal eenvoudig uitgevoerd en waren makkelijk verkrijgbaar. Duurdere keramieksoorten zoals het hoogversierde Vlaamse kustaardewerk – daterend circa 1275 tot circa 1325⁴⁶ – en luxueuze keramiek uit de Maasvallei – tot circa 1300⁴⁷ – ontbreken echter geheel. De aangetroffen keramiek duidt niet op een hoge status die zou worden verwacht bij de bewoners van het kasteel.⁴⁸ Een mogelijke verklaring is dat de status door de bewoners niet in keramiek werd uitgedrukt, maar door middel van andere materialen. Een aanwijzing hiervoor zijn de fragmenten van een kom van bronsblik of messing, die in het vondstcomplex zijn aangetroffen.⁴⁹ Een andere verklaring is dat het kasteel niet permanent door de eigenaar werd bewoond, maar door diens personeel of waarnermer, en dat dit zich vervolgens heeft vertaald in de (lagere) status van het keramisch afval. Of de gebruikers tot de adellijke kringen of tot het personeel behoorden, is op basis van het vondstmateriaal moeilijk te zeggen.

Handelsrelaties

Het is niet altijd even gemakkelijk om de herkomst van alle voorwerpen te bepalen, maar een klein deel van de keramiek is waarschijnlijk lokaal of afkomstig uit de regio, wellicht Utrecht of Den Bosch. Het betreft de voorwerpen van grijsbakkend aardewerk zoals de voorraadpot en de kanen. Tenslotte is een fragment van kogelpot-aardewerk in het vondstcomplex aangetroffen. Dit materiaal werd met name vervaardigd in de regio rond Elmpt, nabij Roermond. Naast het regionale en lokale materiaal is het leeuwendeel van de voorwerpen afkomstig uit het productiecentrum Siegburg in het westelijk Rijnland. Opmerkelijk is dit niet, aangezien materiaal uit Siegburg door handelscontacten veelvuldig via Keulen in dit deel het land verkrijgbaar was.

Metaalvondsten

Uit de koker zijn tenslotte enkele fragmenten van een kom van bronsblik of messing afkomstig. Mogelijk betreft het hier een waskom. Gezien de overige vondsten, die met name tot de functie tafelgerei behoren, lijkt

De stad Culemborg met rechtsboven het kasteelcomplex omstreeks het midden van de 17de eeuw (kaart van Joan Blaeu).

een dergelijke kom of schaal voor het wassen van de handen zeker mogelijk. Vergelijkbare kommen zijn afkomstig van kasteel Oud-Haerlem te Heemskerk en het Huis te Merwede bij Dordrecht. De twee 'schalen' uit Dordrecht worden rond 1400 gedateerd⁵⁰ en de twee schalen van Oud-Haerlem respectievelijk het tweede kwart van de veertiende eeuw en tussen 1248 en 1351.⁵¹ De gevonden fragmenten worden ook wel in verband gebracht met de zogenaamde Hanzeschotels. Dergelijke schotels komen al vanaf de 11^e eeuw voor en hebben vermoedelijk als wasbekken gediend. Soms waren ze voorzien van christelijke, mythologische, allegorische en geometrische voorstellingen en teksten.⁵² Of er op de fragmenten van de Culemborgse kom eveneens versieringen zijn aangebracht, is thans niet te zien. Wellicht dat een goede restauratie en conservering uitkomst kan bieden.

Conclusie

Over de ouderdom van het kasteel Culemborg lopen de meningen uiteen. Diverse schrijvers stelden dat het kasteel rond 1350 door Johan II van Culemborg, de zoon van Hubrecht II, is gesticht. Andere schrijvers dateerden het kasteel echter ouder. Archeologisch onderzoek werpt inmiddels nieuw licht op deze oude discussie. Op basis van de kasteelplattegrond, de gebruikte bakstenen, het funderingshout van de Witte Toren en de vele vondsten uit de kokers en de overkluizing, kan de bouw van kasteel Culemborg in het laatste kwart van de dertiende eeuw worden geplaatst, mogelijk zelfs rond 1275.

Het is opvallend dat de status van de gebruikers van het kasteel niet in de gebruikskeramiek, afkomstig uit de regio en het westelijk Rijnland, tot uiting wordt gebracht. Alleen het gebouw zelf en de fragmenten van de kom van messing of bronsblik vormen een aanwijzing voor welstand. Aan de hand van de functionaliteit van de keramiekvondsten kan tenslotte worden opgemaakt dat de Witte Toren in de periode 1275-1325 een opslagfunctie heeft gehad en met name is gebruikt om te tafelen.

ERIK WEBER

Bijlage 1:

Functionele indeling van het Minimum Aantal Exemplaren (MAE) keramiek uit de kokers en overkluizing van de Witte Toren en de weermuur van kasteel Culemborg.

<i>Functie</i>	<i>MAE</i>	<i>Percentage (in %)</i>
Tafelgerei	40	90
Voorraad	4	10
Totaal	44	100

Minimum Aantal Exemplaren (MAE) keramiek uit de kokers en overkluizing van de Witte Toren en de weermuur van kasteel Culemborg naar baksel.

<i>Keramieksoort</i>	<i>MAE</i>	<i>Percentage (in %)</i>
Bijna-steengoed	16	36.4
Steengoed	24	54.5
Grijsbakkend	3	6.8
Blauwgrijs (Elmpt)	1	2.3
Totaal	44	100

Bronnen en literatuur

- Arts, N. (1994). Middeleeuwse en latere keramiek, in: N. Arts e.a. (red), *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven 1225-1500*, 203-204.
- Bartels, M. e.a. (1999). *Steden in Scherven. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*.
- Beltjes, P.J.W. en P.W. Schipper (1988). 'Het kasteel', in: *Culemborg. Beeld van een stad*, 117-128.
- Carmiggelt, A. (1993). 'MAE wat doen we ermee? Voorlopig verslag van de analyse van aardewerk uit laat-en postmiddeleeuwse vondstcomplexen in Nederland en België (1350-1800)', in: H. Clevis en J. Thijssen (red.): *Assembled articles I*, 55-61.
- Clevis H. en M. Smit (1990). *Verscholen in vuil: archeologische vondsten uit Kampen 1375-1925*.
- Hemmes, A.K. (2005). *Culemborg, Kasteel Culemborg. Dendrochronologische rapportage*.
- Hoevenberg, J. (1990). 'Kasteel Culemborg in zicht', in: *Castellogica II*, XLVI-IL.
- Hundertmark, H. (2002). 'Het 'Nye Huis'. Een bouwhistorisch onderzoek van een gedeelte van de Culemborgse stadsommuring', in: *Culemborgse 'Voetnoten'. Historische halfjaarbericht 2002-28*.
- Hupperetz, W. en E. Nijhof (1995). *Ceramiek uit twee 14e-eeuwse beerputten aan het O.L.V. plein te Maastricht*, IX.
- Jacobs, E., D. Olthof en A. Pavlovic (2002). 'Anthoniestraat 6 en 8: Potten en Putten', in: *Haarlems Bodemonderzoek 34*, p. 45.
- Janssen, H.L. (1983). 'Het middeleeuwse aardewerk: ca. 1200-ca. 1550', in: H.L. Janssen (red.): *Van Bos tot Stad; opgravingen in 's-Hertogenbosch*, 188-207.
- Janssen, H.L., J.M.N. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink (red.) (1996). *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*.
- Krauwier, M. en F. Schnieder (1994). *Nering en vermaak. De opgraving van een veertiende eeuwse markt in Amersfoort*.
- Lenep, J. en W.J. Hofdijk (1854-1861). 'Het kasteel van Culemborch', in: *Merkwaardige Kasteelen in Nederland*, 208-237.
- Ostkamp, S. en R. Roedema (2001). 'Voordam 2; de opgraving', in: S. Ostkamp, R. Roedema en R. van Willigen, *Gebruikt en Gebroken. Vijf eeuwen bewoning op drie lokaties in het oostelijk stadsdeel*, 65-114.
- Renaud, J.G.N. (1963). 'Twee vondsten van middeleeuws brons', in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond*, jaargang 16, aflevering 1.
- Rijksmuseum van Oudheden (1993). 'Hanzeschotel', in: *Archeologie van middeleeuws Nederland*, 64-66.

- Stichting Kasteeltuin Culemborg (1995). *'t Hof te Kuilenburg. Kasteel Culemborg nader bekeken.*
- Ven, A. van de (1934). 'Mr. Jan van der Doem te Culemborg werkzaam, 1368-1380', in *Jaarboek Oud-Utrecht.*
- Weber, E. (2002). 'Een ruiterspoor en een pijlpunt. Enkele onbekende vondsten van kasteel Oud-Haerlem', in: *40 jaar amateurarcheologie in Beverwijk en Heemskerk*, 80-81.
- Weber, E. (2002a). 'Graven in de beerput. Middeleeuwse vondsten van de Beverwijkse woontoren', in: *Historisch Genootschap Midden Kennemerland – Museum Kennemerland. 40 jaar amateurarcheologie in Beverwijk en Heemskerk.*
- Weber, E. (2002b). *Keramiek uit de gracht. Onderzoek, analyse en rapportage m.b.t. de gebruikskeramiek uit de zuidgracht van het Huis ter Kleef te Haarlem (ongepubliceerd rapport)*, 7.
- Weber, E. (2004). *Keramiek uit de noordgracht. Onderzoek, analyse en rapportage m.b.t. de gebruikskeramiek uit de noordgracht van het Huis ter Kleef te Haarlem. (ongepubliceerd rapport)*, 7.

Noten

- 1 Zie bijvoorbeeld de *Historische Beschrijvinge van Culemborg* van Voet van Oudheusden uit 1753 en deel 4 van *Merkwaardige kasteelen in Nederland* van Van Lennep en Hofdijk uit 1854-1861.
- 2 Met dank aan de Stichting Kasteeltuin Culemborg in het algemeen en de heer Aad Alink in het bijzonder voor het mogen bestuderen van het vondstmateriaal en de enthousiaste ondersteuning.
- 3 Hoevenberg, 1990, XLVIII.
- 4 Stichting Kasteeltuin Culemborg, 1995, p. 21.
- 5 Beltjes en Schipper, 1988, p. 117.
- 6 Van Lennep en Hofdijk, 1854-1861, p. 214.
- 7 Janssen, 1996, p. 54 en p. 253, noot 148.
- 8 Dank aan Bella Sangster te Culemborg voor mededeling m.b.t. ouderdom oudste rekening van kasteel Culemborg.
- 9 Hundertmark, 2002, p. 14.
- 10 Stichting Kasteeltuin Culemborg, 1995, p. 4.
- 11 Vermoedelijk behoort de zaalbouw wel tot de eerste opzet van het kasteel en is deze niet pas in een later bouwfase toegevoegd. Zie de volgende alinea over de typologie van ronde en veelhoekige kastelen. Of de bebouwing in eerste instantie in hout is uitgevoerd en pas later is versteend, is niet uit te sluiten. Het feit dat de bouwers van dergelijke kastelen tot de bovenlaag behoorden, doet vermoeden dat de zaalbouw van baksteen tot de eerste bouwfase behoort, maar niet noodzakelijk tot de eerste bouwperiode.
- 12 Een meer gedetailleerde beschrijving van de latere bouwfases is gezien het doel van dit artikel achterwege gelaten. Zie voor een uitgebreidere toelichting Hoevenberg, 1990, en Stichting Kasteeltuin Culemborg, 1995.
- 13 Vierkante kastelen, zoals het Muiderslot behoren niet tot de meerhoekige kastelen. Ze behoren tot het afzonderlijke type 'Vierhoekige kastelen'. Zie Janssen, 1996, p. 56-82.
- 14 Janssen, 1996, p. 45-56.
- 15 Het kasteel Vianen is opgegraven in 1969-1970, maar afgezien van de plattegrond zijn de archeologische gegevens helaas nog altijd ongepubliceerd. Dit is jammer aangezien wordt vermoed dat kasteel Vianen vrijwel gelijktijdig is gebouwd door een broer van de bouwer van kasteel Culemborg. Publicatie van de archeologische gegevens van Vianen geeft vermoedelijk meer inzicht in de castellogische verwantschap.
- 16 Het vermoeden dat de vijfhoekige vorm van kasteel Culemborg slechts is bepaald door de zandrug in de onderliggende bodem, lijkt dus op basis van de typologie te kunnen worden bijgesteld. Zie Stichting Kasteeltuin Culemborg, 1995, p. 21.
- 17 Hoevenberg, 1990, p. XLVII.
- 18 Deze typologie is opgesteld door archeoloog G.P. Alders.
- 19 De afmetingen zijn: 30/29x15/14x8/7 cm. Een vroegere datering dan circa 1245 is niet waarschijnlijk, maar een iets latere datering dan 1285 is eventueel wel mogelijk.
- 20 Beide penny's zijn in 1997 door het penningenkabinet te Leiden gedetermineerd.
- 21 Mondelinge mededeling van de heer B. Smorenborg van de skc.
- 22 Het gaat om een scherf blank steengoed en een scherf steengoed met een paarse engobe aan de buitenzijde.
- 23 Bartels, 1999, p. 43 en 48.
- 24 Bartels, 1999, p. 43-46.
- 25 Eigen waarneming E. Weber, 2005.
- 26 In sleuf 40.

- 27 In sleuf 2.
- 28 Vermoed wordt dat de Witte Toren als zelfstandige structuur is gebouwd.
- 29 Hemmes, 2005, p. 2
- 30 Hemmes, 2005, p. 8.
- 31 De marge van de datering betreft zes jaar voor en zes jaar na de genoemde data.
- 32 Vriendelijke mededeling van de heer B. Smorenborg van de skc.
- 33 De leden van de skc duiden beide kokers als waterput. De beschreven constructie is echter opmerkelijk. De auteur gaat er vooralsnog vanuit dat de kokers ook latrinekokers kunnen zijn (geweest). Bij de skc en de auteur zijn geen voorbeelden bekend die een van de twee opties kunnen bevestigen. Zodoende de wat neutrale formulering.
- 34 Met dank aan de heren B. Smorenborg en A. Alink van de Stichting Kasteeltuin Culemborg voor de informatie en de uitgebreide discussie over de aard van deze constructie.
- 35 Zie bijlage 1.
- 36 Om de keramiek van verschillende opgravingen onderling m.b.t. de functie te kunnen vergelijken, heeft Carmiggelt een indeling van zeven functie-categorieën gemaakt. Het betreft de volgende categorieën: verlichting (olielampjes, blakers en kandelaars), verwarming (vuurstolpen, testen en komforen), voorraad (voorraadpotten en voorraadkannen), voedselbereiding (kookpotten, grappen, kommen, steelpannen, steelkommen, schalen etc.), tafelgerei (inclusief eten, drinken en opdienen) (koppen, borden, schotels, papkommen, kruiken, kannen etc.), medicinaal (zalfpotten) en sanitair (pispotten, kwispedoors en scheerbekken). Zie Carmiggelt, 1993, p. 61.
- 37 Dit vondstcomplex zal in later instantie door S. Ostkamp en E. Weber worden beschreven en opgenomen in het 'Deventer-systeem'. Dit is een landelijk classificatiesysteem voor middeleeuwse en post-middeleeuwse keramiek en glas.
- 38 Bartels, 1999, p. 43.
- 39 In sommige vondstcomplexen worden dezelfde vormen zowel in bijna-steengoed als steengoed aangetroffen. Dit zegt meer iets over de beheersing van het bakproces in de oven dan over de overgang van bijna-steengoed naar steengoed.
- 40 Bartels, 1999, p. 48.
- 41 Bartels, 1999, p. 93 en Janssen, 1983, pp. 205-206 en 213-214.
- 42 Arts, 1994, pp. 203-204.
- 43 Krauwer e.a., 1994, p. 66, en Jacobs e.a., 2002, p. 45.
- 44 Clevis en Smit, 1990, p. 74, en Jacobs e.a., 2002, p. 46.
- 45 Arts, 1994, pp. 203-204; Hupperetz & Nijhof, 1995, p. IX; Janssen, 1983, pp. 195-197; Bartels, 1999, p. 97.
- 46 Janssen, 1983, p. 201.
- 47 Janssen, 1983, p. 198.
- 48 Zie voor vergelijkbare statusproblemen van keramiek en woontorens Ostkamp, 2002, pp. 103-104, Weber 2002, p. 55, Weber 2002a, p. 7 en Weber 2002b, p. 7.
- 49 Zie de paragraaf over metaalvondsten.
- 50 Renaud, 1963, p. 1-12.
- 51 Renaud, 1963, p. 6 en Weber, 2002, p. 80-81.
- 52 Rijksmuseum van Oudheden, 1993, p. 64-66.

IN DIT NUMMER

**Een kijkje in de keuken
van het Culemborgse kasteel**

Bella Sangster

Graven naar het kasteel

Oude vondsten werpen nieuw licht op
de ouderdom van kasteel Culemborg

Erik Weber